

Divriği Kalesi'nde Memlûk Sultanı Çakmak Dönemine Ait Bir Kitabe An Inscription from the Period of Mamluk Sultan's Çakmak in Divriği Castle

Nurcan BOŞDURMAZ¹

Oğulcan AVCI²

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Dr. Öğr. Üyesi Nurcan BOŞDURMAZ

¹ İstanbul Bilgi Üniversitesi

Genel Eğitim Bölümü, İstanbul, Türkiye

² Giresun Üniversitesi

Görel Güzel Sanatlar Fakültesi Kültür Varlıklarını
Koruma ve Onarım Bölümü, Giresun, Türkiye

N.B. ORCID: [0000-0002-1809-0070](https://orcid.org/0000-0002-1809-0070)

e-mail: nurcan.bosdurmaz@bilgi.edu.tr

O.A. ORCID: [0000-0001-5025-2845](https://orcid.org/0000-0001-5025-2845)

e-mail: ogulcan.avci@giresun.edu.tr

Başvuru/Submitted: 08.07.2024

Kabul/Accepted: 01.10.2024

Atf: Boşdurmaz, Nurcan; Avcı, Oğulcan, "Divriği Kalesi'nde Memlûk Sultanı Çakmak Dönemine Ait Bir Kitabe", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 7/2 (Aralık 2024): 632-649.

Citation: Boşdurmaz, Nurcan; Avcı, Oğulcan, "An Inscription from the Period of Mamluk Sultan's Çakmak in Divriği Castle", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 7/2 (December 2024): 632-649.

Lisans/License:

Öz- Orta Çağ Anadolu'su hakkında temel kaynaklardan biri olarak değerlendirilen kitabeler, içerik açısından çeşitli konular hakkında yazılabilmektedir. Bu çağın önemli kalelerinden biri olan Divriği Kalesi'nin surları üzerinde farklı tarihlerde yazılmış dört kitabe bulunmaktadır. İlk kitabe giriş kapısının üzerinde bulunmaktadır. Hicri 634 [1236/1237] tarihli kitabeyle göre kale kapısı Mengücekoğlu Ahmed Şah tarafından yaptırılmıştır. İkinci kitabe ise yine Ahmed Şah'a ait olup hicri 640 [1242/1243] tarihli'dir. Bu kitabede sadece Ahmed Şah'ın adı yazılıdır. Üçüncü kitabe ise Ahmed Şah'ın oğlu Melik Salih'in yaptırdığı aslanlı burca ait hicri 1 Şaban 650 [7 Ekim 1252] tarihli inşa kitabesidir. 1236-1252 yılları arasında ait olan bu kitabeler kalenin Mengücekoğlu hakimiyetinde iki kere onarım/yapım aşamasından geçtiğini göstermektedir. Günümüze ulaşan dördüncü kitabenin varlığı, Türk-İslâm epigrafisi hakkında XX. yüzyılda yapılan çalışmalardan öğrenilmektedir. Memlûk Dönemi'ne ait olan bu kitabe, farklı araştırmacılar tarafından ele alınmıştır. Bu çalışmada, kitabe Divriği Kalesi ve çevresinin hem coğrafi açıdan hem de tarihteki önemi dikkate alınarak, siyasi ve toplumsal olaylarla birlikte yorumlanmıştır. Bu yorumlamayı yaparken daha önceki yapılan çalışmalar temel alınmış ve yeni bir okuma önerisi getirilmiştir. Yapılan araştırmalara göre kitabe, Memlûk Sultanı el-Melikü'z-Zâhir Ebû Sâid Seyfüddin Çakmak el-Alâî dönemine aittir ve hicri 14 Safer 854 [29 Mart 1450] tarihli'dir. Kitabe, Divriği'nin tarihî süreç içindeki önemini göstermesi açısından önemlidir. Tarihî ve coğrafi bağlam göz önüne alındığında kitabenin vergi kaldırma amaçlı bir ferman olduğu anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler- Memlûk, Vergi, Kitabe, Sultan Çakmak, Divriği.

Abstract – Inscriptions, considered one of the main sources regarding Medieval Anatolia, can be written on various subjects. There are four inscriptions written on different dates in Divriği Castle, one of the important castles of this age. The first inscription is above the entrance door. According to the inscription dated 1236/1237, the castle gate was built by Mengücekoğlu Ahmed Shah. The second inscription belongs to Ahmed Shah and is dated 1242/1243. The third inscription is the construction inscription dated October 7, 1252, belonging to the lion bastion built by Melik Salih, son of Ahmed Shah. These inscriptions, dated 1236-1252, show that the castle underwent two repair/construction phases during the Mengücekoğlu period. The existence of the fourth inscription, which has survived to the present day, is learned from studies on Turkish-Islamic epigraphy in the 20th century. This inscription, which belongs to the Mamluk period, has been examined by different researchers. In this study, the inscription was interpreted together with political and social events, taking into account the geographical and historical importance of Divriği Castle and its surroundings, and a new reading recommendation was made based on previous studies. According to the research, the inscription belongs to the period of Mamluk Sultan el-Melikü'z-Zâhir Ebû Sâid Seyfüddin Çakmak el-Alâî and is dated March 29, 1450. The inscription is important as it shows the importance of Divriği in the historical process. Considering the historical and geographical context, it is understood that the inscription is a decree for the abolition of a tax.

Keywords- Mamluk, Tax, Inscription, Sultan Çakmak, Divriği.

Yayın Tarihi	26 Aralık 2024
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: İki İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-İntihal.Net
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Date of Publication	26 December 2024
Reviewers	Single Anonymized - Two Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes – İntihal.Net
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

EXTENDED ABSTRACT

The inscription belonging to the Mamluk period in the Divriği Castle, which is the subject of this article, was first published by Van Berchem and Halil Edhem and later discussed in the study titled Turkish Islamic Inscriptions in Anatolia I, prepared by Mehmet Zeki Oral. He also took a photo of it and published it. Within the scope of this study, the inscription in question was re-read from the perspective of today's literature, which has expanded significantly compared to that period with the scientific contributions made, considering the studies of the mentioned scientists in 1917 and 1957, and was re-interpreted in the context of regional, political and social history. The ambiguous expressions in the previous readings of the inscription were re-evaluated, taking into account historical, political, and social events. A new reading proposal, which aligns with the developments in the historical process, is presented. While translating the inscription, M. Zeki Oral explicitly mentioned that the same inscription had been previously published by Van Berchem and Halil Edhem with some reading differences. In this article, a new reading proposal is presented by examining the two reading styles together with the historical background. It is apparent that in the readings by Van Berchem and Halil Edhem, no photograph of the inscription or any similar copying technique was employed. The inscription in the photo they provided seems unreadable. However, researchers conducted the reading using a previously obtained copy of the inscription. It is evident that the inscription serves as a declaration of a decree abolishing the tax application in Divriği. However, the inscription does not indicate the type of tax. Therefore, we think that it is a correct approach to evaluate the relevant part of the inscription as "tax

abolished” until a new proposal comes forward regarding the tax abolition issue and to leave the said part as an area open to discussion. The fact that tax abolition inscriptions from different periods in Turkey are found shows this is a common practice. Ankara Castle, Kırşehir Cacabey Madrasa and Niğde Sungur Bey Mosque can be given as examples of these structures. It is also possible to come across tax abolition inscriptions outside the geography of Turkey. Baghdad Mircaniyye Madrasa and Isfahan Masjid-i Cuma Mosque represent examples of these structures. Among these structures, the inscriptions of Ankara Castle, Kırşehir Cacabey Madrasa, Niğde Sungur Bey Mosque and Isfahan Masjid-i Cuma Mosque contain curses on those who will demand the abolished taxes again. This indicates that these taxes have been abolished forever. There are also inscriptions arranged in this way in the inscriptions from the Mamluk period. For example, the inscription dated 1399/1400 found in the Umayyad Mosque states that Seyf ed-din Sûdûn, the regent in Damascus, abolished the fee collected from those who washed the dead of Muslims and carried them in according to the mandante issued by Sultan al-Malik al-Zahir. For those who tried to collect it again it is written that they were cursed. There is no curse in the Mamluk inscription in Divriği Castle. Therefore, it is thought that the taxes in question have been temporarily abolished. As a result, although the Mamluk inscription in Divriği Castle is written quite briefly, it is important in terms of its content. The inscription in question allows some inferences to be made about the social and political structure of the period. It is known that social events such as famine and plague during the Mamluk period frequently affected the economy. It is stated in the sources that at the time this inscription was written, the administrators in Egypt were struggling with high inflation. In this context, it is clear that the tax abolition practice mentioned in the inscription was put into effect to eliminate the economic difficulties that occurred after the recent spread of the plague and famine. Considering that Divriği is at a distance where a military intervention would not be possible in a short time, it is thought that this tax abolition move was made to prevent the people from falling under the domination of different political authorities or revolting during this period of the disease, famine and high prices.

GİRİŞ

Orta Çağ Anadolu hakkında temel kaynaklardan biri olarak değerlendirilen kitabeler özellikle dönemin sosyal, politik ve ekonomik durumu hakkında önemli bilgiler içermektedir. Kitabeler farklı alanlarda, içerik açısından çeşitli konular hakkında yazılabilmektedir.¹ Yapılardaki kitabeler genellikle yapının künyesini açıklamaktadır. Fakat bunların yanında hukukî içeriğe sahip olanlar da mevcuttur. Taş vakfiyeler ve vergi kitabeleri bu tip yazıtlara örnek oluşturmaktadır. Bu kitabelerin günümüze kondisyon açısından oldukça iyi bir biçimde ulaşmaları varsa da okunamayacak derece hasarlı ya da kısmen hasarlı örnekleri de bulunmaktadır. Bu yazıtların bir grubu, tarihî birtakım olaylar neticesinde orijinal yerlerinden sökülerek başka yapılara taşınmış ya da kaybolmuşlardır.

İslamî kitabeler hakkında en önemli çalışmalardan biri Max van Berchem tarafından yapılmıştır. *Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum (CIA)* adlı eseri günümüzde hâlâ kullanılan önemli kaynak eserler arasında yer almaktadır. Bu çalışmanın Van Berchem ve Halil Edhem tarafından 1917 tarihinde hazırlanan üçüncü cildi *Asie Mineure, Siwas, Diwriği*, Anadolu'daki Türk İslam kitabeleri hakkında yapılmış öncü çalışmalardan biridir. İki bilim insanı da tespit ettikleri kitabeleri tarihsel bir bağlama oturtarak filolojik değerlendirmeler ile incelemiştir. Türk İslam Epigrafisi alanında İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Rıdvan Nafiz Ergüder, Mübarek Galip, Şerif Beygu, M. Yusuf Akyurt, Kazım Baykal ve Mehmet Zeki Oral gibi araştırmacıların da yayınları bu alana ciddi katkılarda bulunmaktadır.² Bu makalenin konusunu oluşturan Divriği Kalesi'ndeki Memlûk Dönemi'ne ait kitabe Van Berchem ve Halil Edhem tarafından ilk defa yayınlanmış daha sonra da Yusuf Akyurt'un *Resimli Türk Abideleri* eserinde³ ve son olarak da Mehmet Zeki Oral tarafından hazırlanan *Anadolu'da Türk İslam Kitabeleri I (1957)* adlı çalışmada⁴ ele alınmış ve bir fotoğrafı da esere koyulmuştur. Bu çalışma kapsamında Divriği Kalesi kitabesi anılan bilim insanlarının 1917, 1940-1950 ve 1957 yıllarındaki çalışmaları göz önüne alınarak, yapılan bilimsel katkılarla o döneme göre oldukça genişlemiş olan günümüz literatürü kapsamında tekrar değerlendirilmiş; ayrıca bölgesel, siyasal ve toplumsal tarih bağlamında yeniden yorumlanmıştır.

Bir kitabenin hangi gerekçelerle düzenlendiğinin tespit edilebilmesi, doğru şekilde değerlendirilebilmesi ve anlaşılabilmesi için kitabenin yazıldığı tarihte, bulunduğu yapının konumlandığı coğrafyanın önemi ve burada yaşanan olayların göz önünde bulundurulması oldukça önemlidir. Bu bağlamda, Memlûklerin Divriği'yle olan ilişkisine değinmek yerinde olacaktır.

Memlûklerin Anadolu topraklarında hakimiyet kurma çabasının temel nedenlerinden biri Suriye topraklarını etkileyebilecek olayların asıl vatanlarına sirayet etmeden önce durdurulmak istenmesidir. Bu dönemde siyasal anlamda büyük bir kaos içinde bulunan Anadolu topraklarında gelişen olaylar Memlûkler tarafından dikkatle takip edilmiş, ayrıca sınır bölgeleriyle de yakından ilgilenilmiştir. Orta Çağ'da Timurlu İranı, Osmanlı Batı Anadolu ve Memlûk Suriyesi arasında uzanan bu geniş coğrafyada hakimiyet ve iktidar alanları sürekli olarak değişmiştir. Dolayısıyla kaynaklar ve ticari noktalara kolay şekilde erişmek ya da bunları kaybetmemek adına Anadolu coğrafyasında hüküm süren ve bu coğrafyaya sahip olmak isteyen siyasal odakların birbirleri arasında süregelen rekabetleri söz konusudur.⁵ Bu bağlamda Anadolu'nun içinde bulunduğu siyasal kaos sebebiyle söz konusu topraklar

¹ Richard Stephen Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi: Bir Sosyal Tarih Uygulaması*, çev. Murtaza Bedir ve Fuat Aydın (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004), 170.

² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Tokat, Niksar, Zile, Turhal, Pazar, Amasya Vilâyet, Kazâ ve Nâhiye Merkezlerindeki Kitâbeler*, (Ankara: Maarif Vekâleti, 1927); İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Afyon Karahisar, Sandıklı, Bolvadin, Çay, İsaklı, Manisa, Birgi, Muğla, Milas, Peçin, Denizli, Isparta, Atabey ve Eğirdir'deki Kitâbeler ve Sahip, Saruhan, Aydın, Menteşe, İnanç, Hamit Oğulları Hakkında Malumat*, (Ankara: Maarif Vekâleti, 1929); İsmail Hakkı Uzun Çarşılı ve Rıdvan Nafiz Ergüder, *Sivas Şehri*, (İstanbul: Devlet Matbaası, 1928); Mübarek Galip Eldem, *Anadolu Türk Âsâr ve Mahkûkâtı Tettebuâtına Esâs: Ankara. İkinci kısım, Kitâbeler*, (Ankara: Maarif Vekâleti, 1928); Abdürrahim Şerif Beygu, *Ahlat Kitabeleri*, (İstanbul: Hamit Matbaası, 1932); Abdürrahim Şerif Beygu, *Erzurum: Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, (İstanbul: Bozkurt Basımevi, 1936); Kazım Baykal, *Bursa ve Anıtları*, (Bursa: Aysan Basımevi, 1950). Ayrıca bkz. Suat Kaymak, *Türkiye Selçukluları ve Erken Beylikler Epigrafisine Giriş (1065-1350) Bir Bibliyografya Denemesi*, (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2013).

³ Yusuf Akyurt, *Resimli Türk Abideleri*. C. 6, (Ankara: TTK Yayınları, 2024), 104b-105a. Erişim Adresi: <https://ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2024/05/RESIMLI-TURK-ABIDELERI-CILT-6.pdf>

⁴ Mehmet Zeki Oral, *Anadolu'da Türk İslam Kitabeleri I*, Müellif Nüshası (Ankara: TTK Kütüphanesi No: Y/0818-1, 1957).

⁵ Veerle Adriaenssens and Jo Van Steenberg, "Mamluk authorities and Anatolian realities: Janibâk al-Şüfi, sultan al-Ashraf Barsbây, and the story of a social network in Mamluk/Anatolian frontier zone, 1435-1438", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 26, No. 4 (October 2016): 591-630.

sürekli olarak Memlûk gözetiminde bulunuyordu. Çünkü sultana isyan eden ya da taht mücadelesini kaybedenler genellikle Anadolu'da destek bulma çabasına girişmekteydiler.⁶ Anadolu'da bulunduğu destekle Divriği'yi ele geçiren Canıbek es-Sufi ve Malatya'da isyan eden Emir Mintaş bu duruma örnek olarak gösterilebilir.⁷

Memlûkler farklı dönemlerde Anadolu'nun içlerine doğru akınlar yaparak sınırlarını genişletmiş aynı zamanda tampon bölge de kurmuşlardır. Anadolu'ya yapılan fetihler doğu ve batı yönlerine doğru yayılmış Güneydoğu Anadolu, Doğu Anadolu ve Çukurova dolayları ele geçirilmiştir.⁸ XIV. yüzyılın ilk çeyreğinde Memlûk Devleti, Anadolu'da Harput, Sivas, Kayseri, Maraş merkezlerinde ve Çukurova bölgesinde nüfuzunu güçlendirmek istemiştir.⁹ Bu merkezleri hakimiyet alanına katan Memlûkler Malatya'nın zaptından sonra, Eretnalıların elinde bulunan Divriği ve Darend'e'yi de ele geçirmeye çalışmışlardır.¹⁰ Nitekim Divriği'nin 1381 yılında Eretnalıların iç karışıklıklarından faydalanılarak Memlûk hakimiyetine katıldığı bilinmektedir.¹¹ Sonraki süreçte Osmanlı Sultanı I. Bayezid 1399 yılında Malatya, Kahta, Gerger, Besni, Elbistan, Darend'e ve Divriği kentlerini Osmanlı hakimiyetine almışsa da bu durum uzun sürmemiş Anadolu'ya yaklaşan Timurlulardan dolayı 1401 yılında söz konusu kentler Memlûklere iade edilmiştir.¹² Dolayısıyla bu olaylar Memlûkler için Anadolu'nun jeopolitik açıdan oldukça önemli olduğunu da ispatlar niteliktedir. Bu kentler Memlûk Devleti son bulduktan sonra kesin olarak Osmanlı hakimiyetine girmiştir.¹³

Memlûklerin özellikle Diyarbakır, Malatya, Maraş, Divriği ve Erzincan hattında faaliyetlerde bulunması önemlidir. Bu noktada, bu merkezlerin oluşturduğu hatta kurdukları hakimiyet alanlarını gerek doğrudan müdahalede bulunarak gerekse Anadolu devletlerinin tabiiyetini kazanarak korumaya çalışmışlardır. Öyle ki Kayseri'de Sultan Baybars¹⁴, Erzincan ve Çemişkezek'te Sultan Çakmak¹⁵ adına para bastırılması o dönem Anadolu devletlerinin Memlûk himayesinde olduğuna dair önemli kanıtlardır.

1. Orta Çağ'da Divriği Kalesi ve Stratejik Önemi

Kentin hangi tarihte ve kimler tarafından kurulduğu hakkında kesin bir bilgi günümüze ulaşmamıştır.¹⁶ Fakat Divriği Kalesi'nin Pavlikanlar Dönemi'nde (VII-IX. yüzyıl) inşa edildiğine dair bilgiler mevcuttur.¹⁷ Bu mezhebe tabi olanların Bizans İmparatoru Theofilos'un eşi İmparatoriçe Theodora'nın naiplik döneminde VIII. yüzyıl sonları ve IX. yüzyıl başlarında Ortodoksluk üzerinden her türlü baskıya maruz kaldıkları, yüz bin civarında Pavlikan'ın da öldürüldüğü bilinmektedir.¹⁸ Bu

⁶ Muammer Gül, "Mısır Memlûklarının Hudud Kalesi Rumkale ve Anadolu'da Memlûk İzleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12, S. 2 (Temmuz 2002): 363; İlyas Gökhan ve Rıdvan Yiğit, "Memlûk Sultanı El-Melik El-Eşref Barsbay'ın Diyarbakır Seferi (836/1433)", *Cappadocia Journal of History and Social Sciences* 1, S. 1 (2013): 1.

⁷ Kürşat Solak, "Mısır'dan Anadolu'ya Âsi Bir Memlûk: Emir Canıbek Es-Sûfi (Ö. 1437)", *SUDAT*, S. 39, (Haziran 2016): 45-59; Hasan Acar ve Abdulvahap Kılıç, "Berkük Dönemi Siyasi Olayları ve Memlûk Devleti'nin Sosyopolitik Yapısının Değerlendirilmesi", *Avrasya Etüdüleri* 1, S. 57 (Temmuz 2020), 232.

⁸ Ersin Gülsoy, "Osmanlı Anadolu'sunda Memlûk Devleti'ne Ait İzler," içinde *XIV. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler I* (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005), 334.

⁹ İlyas Gökhan, "XIV. Yüzyılın İlk Yarısında Memlûk Devletinin Anadolu Politikası ve Eretna Beyle Olan İlişkileri", içinde *Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, ed. İbrahim Yasak (Sivas: Sivas Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü 2005), 88.

¹⁰ Kemal Göde, *Eretnalılar (1327-1381)*, (Ankara: TTK Basımevi 1994), 68.

¹¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, (Ankara: TTK Basımevi, 1988), 163.

¹² *Anonim Tevarih-i Al-i Osman (F. Giese neşri)* haz. Nihat Azamat, (İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1992), 37; Hadidi, *Tevarih-i Al-i Osman* haz. Necdet Öztürk, (İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1991), 125; Mehmed Neşri, *Kitab-ı Cihannüma I* haz. Faik Reşit Unat ve Mehmet Altay Köymen, (Ankara: TTK Basımevi, 1987), 335.

¹³ Ersin Gülsoy, "XVI. Asrın İlk Yarısında Divriği Kazâsı Vakıfları", *İlmi Araştırmalar*, S. 1, (Ocak 1995): 108.

¹⁴ Yüksel Arslantaş, "Memlûk-Moğol Mücadelesi ve Orta Doğu Tarihine Etkileri", *Bellekten*, LXVII, S. 250, (Aralık 2003): 794.

¹⁵ Murat Uğurluer, "Erzincan'da Memlûk Sultanı Çakmak Adına Basılan Sikke", *Arulis*, S. 2, (2011): 26-27.

¹⁶ Abdülkadir Balgamaş, "Divriği", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 9, TDV Yayınları, İstanbul 1994, 452.

¹⁷ Mehmet Coğ, "İslam-Bizans İlişkileri Bağlamında "Pavlikanlar" Üzerine Bir Değerlendirme", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13, S. 2, (Aralık 2008): 80.

¹⁸ Coğ, "İslam-Bizans İlişkileri", *DİA*, 9, 80.

topluluk o dönemde Divriği'ye yerleşmeden önce Malatya emiri olan Ömer bin Abdullah'a sığınmıştır.¹⁹ Malatya emiri Pavlikanlara önce Arguvan Kalesi'ni verse de²⁰ daha sonra topluluk emirden izin alarak Divriği'ye göçmüş ve Pavlikanların lideri konumunda olan Carbeas, Divriği Kalesi'ni inşa ettirerek bölgeyi kendisine merkez yapmıştır.²¹ Kalenin 855 yılında inşa edildiğine dair bilgiler²² mevcut olsa da doğruluğu için arkeolojik anlamda teyide ihtiyaç duyulmaktadır. Bizans İmparatoru I. Basileios 872 yılında Pavlikanların hakimiyetine son vererek Divriği'ye hâkim olmuştur.²³ İlerleyen tarihi süreçte Divriği Kalesi ve çevresinin Bizanslılarla Araplar ve sonrasında da Bizanslılarla Türkler arasında sık sık el değiştirdiği bilinmektedir.²⁴ Bu bölgeye Türklerin ilk kez ne zaman yerleştiği²⁵ bilinmese de Malazgirt Savaşı'nın ardından yapılan taksimde bölgenin Mengücek Gazi'ye verildiği tarihi kaynaklarda belirtilmektedir. XII. yüzyılda Zahîreddin Nişâpurî tarafından kaleme alınan *Selçuknâme*'de Mengücek Gazi'nin, Alparslan tarafından Anadolu fethine gönderilen beyler arasında bulunduğu ve Erzincan, Kemah, Divriği ile Şebinkarahisar'ın kendisine iktâ olarak verildiği kaydedilmiştir.²⁶

Memlûklerin Şam ve el-Cezire sınırını koruyabilmek adına Tarsus'tan başlayıp Malatya'ya kadar uzanan hattı kontrol altında tutması gerekmektedir. Bu hat üzerinde sınır güvenliğini sağlayan 9 kale bulunmaktaydı. Bunlar Malatya, Divriği, Darende, Elbistan, Ayas, Tarsus, Adana, Sirfendikâr ve Sis'tir.²⁷ Divriği'nin bu denli önemli bir hatta var olma nedeni sahip olduğu kale ve stratejik konumudur. Bu noktada Evliya Çelebi'nin Divriği Kalesi hakkındaki yorumları dikkat çekmektedir. Evliya Çelebi kalenin kuşatmayla fethinin mümkün olmadığından bahsetmekte; yapıyı Mardin Kalesi'ne benzeterek sarp bir kayalık üzerinde inşa edildiğini lağım, metris ve sibe gibi askeri yöntemlerle ele geçirilemeyeceğini ancak kalede kıtlık ya da pahalılık baş gösterirse alınabileceğini yazmaktadır.²⁸ Dolayısıyla kale ile ilgili bu tespit bölgenin stratejik anlamda oldukça önemli olduğuna da işaret etmektedir. Öte yandan Divriği, Anadolu'nun kuzey ve doğu ticarî yol güzergahlarında Sivas ve Erzincan bağlantısıyla da önem arz etmekteydi.²⁹

Divriği Kalesi, kuzey-güney doğrultusunda ve yüksek bir tepe üzerinde yer almaktadır. Kalenin yaklaşık 1000 metre olan sur uzunluğu, iç kalenin yıkılan surları ile 1500 metreye ulaşmaktadır. Yapının kurulu olduğu alan yaklaşık olarak 400 x 200 m ölçülerine sahiptir. Dış ve iç kaleyi çevreleyen sur boyunca belirli aralıklarla konumlandırılan burçlar; kare, çokgen ve daire tabanlıdır. Dış kale suru; güneybatı ve batıda yer alan iki kapı ile kalenin içine açılmaktadır. Ancak bu kapılardan biri sonradan örülmüş, diğeri ise yıkılmıştır. Doğuda uzanan surun yüksekliği 5-8 m arasında değişmektedir. Kale, kurulu olduğu araziye uygun biçimde inşa edilmiştir.³⁰

¹⁹ Coğ, "İslam-Bizans İlişkileri", *DİA*, 9, 82; Sultan Gürsoy, "Bizans-Müslüman Arap Mücadelesinde Bir Cemaat: Pavlikanlar", *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi* 3 S. 2, (Aralık 2020): 123.

²⁰ Resul Ay, "Bizans'tan Osmanlıya Anadolu'da Heterodoks İnanışlar: Öteki Dindarlığının Ortak Doğası Üzerine (650-1600)", *Journal of Islamic Studies Advance Access* 31, S. 1, (Mayıs 2012): 14, 28.

²¹ Balgamiş, "Divriği", *DİA*, 9, 452; Gürsoy, "Bizans-Müslüman Arap Mücadelesinde Bir Cemaat", 123.

²² Gürsoy, "Bizans-Müslüman Arap Mücadelesinde Bir Cemaat", 123.

²³ John George Clark Anderson, "The Campaign of Basit I Against the Paulicians in 872 A.D.", *The Classical Review* 10, S. 3, (April 1896): 136-140.

²⁴ Balgamiş, "Divriği", *DİA*, 9, 452.

²⁵ Erdal Eser, "Divriği Kalesi 2007", *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi* 34, S. 1, (Mayıs 2009): 38.

²⁶ Zahîrüdîn-i Nişâbûrî, *Selçuknâme* haz. Mirza İsmail Han Afşâr (Tahran: Çâphâne-i Hâver-i Tahran, 1954), 22, 25, 28. Ayrıca kale içinde Mengücek dönemine tarihlenen Kale Camii ya da Şehinşah Camii adıyla bilinen önemli bir yapı bulunmaktadır. Balgamiş, "Divriği", *DİA*, 9, 454; Necdet Sakaoğlu, *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları* (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1971), 113.

²⁷ Altan Çetin, *Memlûk Devleti'nin Sınırları* (Ankara: TTK Yayınları, 2009), 42.

²⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatname* haz. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı, C. 3, (İstanbul: YKY, 1999), 123.

²⁹ David Winfield, "The Northern Routes Across Anatolia", *Anatolian Studies*, S. 27 (December 1977), 158.

³⁰ Erdal Eser, "Divriği Kalesi Yüzey Araştırması 2006", içinde 25. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 3. Cilt (28 Mayıs-1 Haziran 2007 Kocaeli)* haz. Fahriye Bayram vd., (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Döşim Basımevi, 2008), 189.

2. Divriği Kalesi'ndeki Vergi Kitabesi

Divriği Kalesi'nin surları üzerinde tespit edilen dört kitabe bulunmaktadır.³¹ Giriş kapısının üzerinde hicri 634 [1236/1237] tarihli kitabede kapının Mengücekoğlu Ahmed Şah tarafından yaptırıldığı yazılıdır. İkinci kitabe ise yine Ahmed Şah'a ait olup hicri 640 [1242/1243] tarihli. Bu kitabede sadece Ahmed Şah'ın adı yazılıdır. Üçüncü kitabe ise Ahmed Şah'ın oğlu Melik Salih'in yaptırdığı aslanlı burca ait hicri 1 Şaban 650 [7 Ekim 1252] tarihli inşa kitabesidir. 1236-1252 yılları arasında ait olan bu kitabeler kalenin Mengücekoğlu hakimiyetinde iki kere onarım/yapım aşamasından geçtiğini göstermektedir. Ahmed Şah'ın kale kapısını yaptırması kalenin bir süre boyunca kullanılmadığı ve Ahmed Şah döneminde onarım yapılarak tekrar kullanıma sokulduğuna işaret etmektedir. Oğlunun yaptırdığı burç ise kale ile ilgili onarım ve yenileme çalışmalarının devam ettiğini göstermesi açısından önemlidir.

Görsel 1: Divriği Kalesi'ndeki Sultan Çakmak Dönemine ait Vergi Kitabesi
(Oral, 1957, Müellif Nüshası (TTK Kütüphanesi No: Y/0818-1))

Bu çalışmanın konusunu oluşturan dördüncü ve son kitabe ise Memlûk Dönemi'ne aittir (Görsel 1-2). Divriği Kalesi'ndeki celi sülüs ile hakk edilmiş kitabe hakkında yukarıda da belirtildiği gibi XX. yüzyıla ait üç çalışma bulunmaktadır.³² Bu çalışmalarda kitabe birtakım farklılıklarla okunmuştur. Mehmet Zeki Oral tarafından yapılan çalışmada kitabenin bir fotoğrafı da bulunmaktadır. Oral, kitabenin tercümesini yaparken daha önce aynı kitabenin Van Berchem ve Halil Edhem tarafından bazı okuma farklılıklarıyla yayımlandığını özellikle belirtmiştir.

³¹ Bu kitabeler hakkında detaylı bilgi için bkz. Max Van Berchem and Halil Edhem, *Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum. Troisième partie, Asie Mineure, Siwas, Divriği*, Tome 1 (Le Caire: Imprimerie De l'Institut Français D'archéologie Orientale, 1917), s. 92; Eser Erdal, "Divriği Kalesi 2007", *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi* 34, S. 1, (Mayıs 2009): 38-42.

³² Van Berchem and Edhem, *Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum*, 92; Akyurt, *Resimli Türk Abideleri*, 104b-105a; Oral, *Anadolu'da Türk İslam Kitabeleri 1*. Divriği Kalesi'ndeki kitabeler hakkında yazılmış olan "Mengücekliler Askeri Savunma Yapılarından Birisi: Divriği Kalesi" adlı makalede de bu kitabe incelenmişse de oldukça hatalı şekilde okunmuştur. Bkz. Abdullah Kaya, Mengücekliler Askeri Savunma Yapılarından Birisi: Divriği Kalesi, *USAD*, S. 5 (Güz 2016), 175.

Bütün bu çalışmalardaki okuma farklılıkları ile kitabenin okunuşu şu şekildedir:

- (۱) ورد³³ (؟) المرسوم (؟) الشريف الملكى الظاهرى خذ الله ملكه
 (۲) فى أيام المقرّ الشرفى أبى بكر بن (؟) ملك (؟) الظاهرى عزّ نصره با بطلال (؟) عدل
 (۴) الأديان³⁴ بدوركى³⁵ و بلادها فى رابع عشر صفر سنة أربع و خمسين و ثمانمائة

Görsel 2: Kitabenin Günümüzdeki Durumu

Van Berchem ve Halil Edhem'in okumalarında kitabenin herhangi bir fotoğrafı ya da benzeri bir kopyalama tekniğinin uygulanmadığı anlaşılmaktadır³⁶. Kitabeyle ilgili yayınladıkları fotoğrafta kitabenin okunması mümkün değildir. Ancak araştırmacılar, kitabenin Grenard tarafından alınmış bir kopyasını kullanarak okumayı gerçekleştirmişlerdir. Kitabenin, Memlûk sultanı Çakmak döneminde yazıldığını belirtmektedirler. Kitabenin ilk satırında “el-Melik ez-Zâhir” unvanı dikkat çekmektedir. Bilindiği üzere “ez-Zahir” الظاهرى unvanı Memlûk sultanları tarafından kullanılmıştır.³⁷ Kitabenin tarihi göz önüne alındığında, buradaki hükümdarın 1438-1453 yılları arasında 14 yıl 10 ay 2 gün Memlûk

³³ ورد van Berchem ve Eldem; Oral Grenard : برز

³⁴ الأديان Oral Akyurt; سلطان عدل الأديان Grenard; با بطلال عدل الأديان van Berchem ve Eldem;

³⁵ بلادها ؟ Grenard Eldem; بدوركى Van Berchem ve

³⁶ Okumalarını Grenard'ın okuması ile karşılaştırarak yaptıklarını ifade ederler. Bkz. Fernand Grenard, “Note sur les monuments du moyen âge de Malatia, Divriği, Siwas, Darendeh, Amasi et Tokat.” dans *Journal Asiatique*, XVII, S. 2 (1901): 549-553; Yolande Crowe, “Un aperçu des Mamelouks en Anatolie.” dans *IIème Congrès International d'Art Turc, Aix en Provence, 10-16, IX, S. 10, (1971): 50-75.*

³⁷ Detaylı bilgi için bkz. Cahid Bilgiç, “Memlûk Devlet'inde Sultanların Unvân, Lakap ve Nisbeleri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Hacı Bayram Veli Üniversitesi, 2019).

tahtında kalan Sultan Çakmak³⁸ tam adıyla el-Melikü'z-Zâhir Ebû Sâid Seyfüddin Çakmak el-Alâî olduğu anlaşılmaktadır.³⁹

Kitabede adı الشريف الملكى الظاهرى (el-Şerefi el-Melik el-Zâhiri) olarak geçen Sultan Çakmak, küçük yaşta Kafkasya'dan Mısır'a esir olarak getirildikten sonra Sultan Berkuk'un hizmetindeki kardeşi Kâsımî'nin ricası ve sultanın emriyle efendisi Alâ tarafından azat edilerek⁴⁰ tibak (tabak) denilen askerî okullara gönderilmiştir.⁴¹ Eğitimini tamamladıktan sonra Sultan Berkuk tarafından kendisine at ve kumaş verilerek haseki yapılmıştır.⁴² Bilindiği üzere "Hasekiyye" Bahri Memlûkler Dönemi'nde sultanın korumalığını yapan özel birliklere verilen addır.⁴³ Böylelikle Çakmak, Memlûk yüksek bürokrasisine giriş yapmıştır.

Ebû Sâid Seyfüddin Çakmak el-Alâî sultan olmadan önce devlet kademelerinde çeşitli görevlerde bulunmuştur: Sultan el-Melik en-Nâsır Ferec döneminde (1399-1412) sâkî ve onlar emirliği (emir-i 'aşere)⁴⁴; el-Melik el-Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî döneminde (1412-1421) onlar emirliği, tablhane emirliği ve hazinedarlık; Seyfeddin Tatar döneminde (1421) emir mi'a mukaddem elf; el-Eşref Barsbay döneminde (1422-1437) hâcib el-hüccâblık, emir-i meclislik ve emir-i silahlık görevlerinde bulunmuştur.⁴⁵ Sultan Barsbay'ın 1433 yılında Diyarbakır seferine⁴⁶ katılanlar arasında bulunan Çakmak, o dönemde Emir-i Ahur görevindedir.⁴⁷ Ayrıca Sultan Barsbay'a isyan ederek Anadolu'ya gelen ve birkaç yer gezdikten sonra Dulkadiroğulları'na sığınan Canıbek es-Sufi için Dulkadirliiler üzerine ilan edilen sefere de katılan Çakmak'ın o dönemde de Atabeku'l-Asakir olduğu bilinmektedir.⁴⁸ Barsbay'ın oğlu el-'Aziz Yusuf'un döneminde (1437-1438) müdebbir el-memleke⁴⁹ olarak tayin edilmiştir.⁵⁰

Sultan Barsbay'ın oğlu el-'Aziz Yusuf'un ardından 1438 yılında tahta çıkan Sultan Çakmak, 1453 yılında 80 yaşının üstüdeyken 1 ay süren bir hastalığa yakalanmış ve son günlerinde oğlu Osman'ın sultan ilan edilmesi için ümeradan biat alarak tahttan çekilmiş,⁵¹ 1 Şubat 1453 tarihinde de vefat etmiştir.⁵²

Kitabenin ikinci satırında geçen diğer isim ise Ebu Bekir'dir. Mehmet Zeki Oral bu kısmı أبى بكر الشرفى بن ملك الظاهرى "el-Şerifi Ebî Bekr bin el-Melik ez-Zâhiri" (el-Melik el-Zahir'in oğlu Ebu Bekir) olarak okumuştur. Van Berchem ve Halil Edhem ise mevcut unvan ve kitabe formülleri göz önüne alındığında böyle bir okumanın doğru olamayacağını belirtirler. Ancak kitabedeki ilgili sözcük grubunu

³⁸ Abdullah Mesut Ağır, "Memlûk Sultanı El-Melik Ez-Zâhir Seyfed-din Çakmak Döneminde Memlûk-Dulkadir Münasebetleri (1438-1453)" içinde *Uluslararası Dulkadir Beyliği Sempozyumu I (29 Nisan-1 Mayıs 2011 Kahramanmaraş)*, ed. Cevdet Kabakçı ve Serdar Yakar (İstanbul: Kristal Reklam ve Matbaacılık Hiz. San. Ve Tic. Ltd. Şti., 2012), 152-153.

³⁹ Sultan Çakmak hakkında detaylı bilgi için bkz. Abdullah Mesut Ağır, "Memlûk Sultanı el-Melik ez-Zâhir Seyfed-Din Çakmak Dönemi (1438-1453)" Yayınlanmamış Doktora Tezi., (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler, 2010); Cihan Yüksel Muslu, *Memlûkler ve Osmanlılar* çev. Zeynep Rona, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016).

⁴⁰ Asri Çubukçu, "Çakmak, el-Melikü'z-Zâhir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 8, TDV Yayınları, İstanbul 1993, 192.

⁴¹ Ağır, "Memlûk Sultanı El-Melik Ez-Zâhir Seyfed-din Çakmak", 152.

⁴² Ağır, "Memlûk Sultanı El-Melik Ez-Zâhir Seyfed-din Çakmak", 152.

⁴³ David Ayalon, "Studies on the Structure of the Mamluk Army-I", *BSOAS* 15, S. 2, (1953): 203-228.

⁴⁴ David Ayalon, "Studies on the Structure of the Mamluk Army-II", *BSOAS* 15, S. 3, (1953): 470.

⁴⁵ Samira Kortantamer, *Bahri Memlûklar'da Üst Yönetim Mensupları* (İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1993), 80.

⁴⁶ Gökhan ve Yiğit, "Memlûk Sultanı El-Melik El-Eşref Barsbay", 1-13.

⁴⁷ İbn Tagribirdi, *en-Nücumü'z-Zahire Fi Müllükü'l-Kahire*, haz. M. H. Şemseddin, (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, 1992), 206.

⁴⁸ Refet Yinanç, *Dulkadir Beyliği* (Ankara: TTK Yayınları, 1989), 52.

⁴⁹ Müdebbir el-memleke, küçük yaşta tahta geçen sultanlar adına devlet işlerini yönetmesi için tayin edilen görevlilere verilen unvandır. Bu unvan oldukça geniş imkanlar sunduğundan söz konusu makama atanan emirler için tahta geçmenin yolunu da kolaylaştırmıştır. Bkz. Ağır, "Memlûk Sultanı El-Melik Ez-Zâhir Seyfed-din Çakmak", 153, dipnot 2.

⁵⁰ Ağır, "Memlûk Sultanı El-Melik Ez-Zâhir Seyfed-din Çakmak", 152-153.

⁵¹ Moritz Sobernheim, "Çakmak", *M.E.B. İslam Ansiklopedisi*, C. 3, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1963, 328-329; Nihal Gezen, "İktidar ve Ölüm: Memlûk Devleti'nde Sultanların Ölüm Sebepleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme (1250-1517)", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 6, S. 1, (Haziran 2023): 238.

⁵² Çubukçu, "Çakmak, el-Melikü'z-Zâhir", *DİA*, 8, 193.

ihtiyatla, el-Melik el-Zâhir'in oğlu (veya nâibi) Şeref-ed-din Ebu Bekr şeklinde çevirirler. Tarihi kaynaklar Divriği'ye atanan yöneticilerin Memlûklerin Halep naipleri tarafından görevlendirdiğine işaret etmektedir. Buna göre adı geçen Ebubekir, Divriği'nin nâibi ya da kalenin dizdarıdır. Ayrıca kaynaklardan bildiğimiz üzere Çakmak'ın Ebu Bekir adında bir oğlu yoktur. Bu noktada tespit edilebilen Melik Zahir Çakmak'ın yaptığı evliliklere ve doğan çocuklarına değinmek yerinde olacaktır. Sultan Çakmak'ın Emir Süleyman'ın oğlu Orhan Çelebi'nin kızı, Hund Şehzade olarak bilinen Fatma Hatun ile evlendiği bilinmektedir.⁵³ Uzunçarşılı, Çakmak'ın bu evliliğinden doğan çocuklarından dördünün erkek olduğunu ve bunların 1449 yılında vebadan öldüğünü yazmaktadır.⁵⁴ Çakmak'ın diğer bir evliliği Dulkadirli Nasreddin Mehmet Bey'in kızı Nefise Hatun ile gerçekleşmiştir. Bu evlilikten olan beş erkek çocuğunun dördü 1449-1450 yıllarında Hund Şehzade'den olan çocukları gibi vebadan ölmüş geriye sadece Çakmak'tan sonra Memlûk tahtına oturan Osman kalmıştır.⁵⁵ Bunlar dışında sultanın cariyelerinden olan üç çocuğundan ikisi erkektir ve Muhammed adındaki bu çocuklar da aynı tarihlerde vebadan hayatını kaybetmiştir.⁵⁶ Dolayısıyla Oral, Ebubekir'in unvanı olan المقر "el-makarr" sözcüğünü göz ardı etmiş gibidir. Halbuki "el-makarr" Memlûk Dönemi valilerinin kullandıkları unvanlardan biridir.⁵⁷ Kentin diğer iki valisinin isimlerinin geçtiği Kantabah Camii ve Anonim Türbe kitabelerinde de aynı unvan kullanılmıştır. Van Berchem ve Halil Edhem'in Ebubekir'i nâib olarak yorumlamaları ve بن "bin" kelimesinin başka bir kelime olduğuna kanaat getirmeleri daha doğru bir yaklaşımdır. Öte yandan aynı kitabeyi bulunduğu yerde görüp okuduğunu ifade eden Yusuf Akyurt da kelimeyi بن "bin" şeklinde okumuştur.

Kitabenin ikinci satırının sonunda bulunan عداد "idād" olarak okunan kelimeyi V. Berchem, Halil Eldem ve Akyurt عدل "adl" olarak okumuşlardır.⁵⁸ Van Berchem ve Halil Eldem hem kitabe formüllerini dikkate alarak hem de tarihi kaynaklar nedeniyle burada bir vergi kaldırma durumunun olduğunu belirtirler. Yusuf Akyurt ise kitabenin tam çevirisini vermemekte, kitabenin "Dinler 'adlinin iptalına (?) dair bir emr-i şerifi" ifade ettiğini yazmaktadır. Muhtemelen Yusuf Akyurt da "dinler 'adlinin iptal" kavramının anlamında şüphe duymuş olmalı ki (?) koyarak ifadeye dikkat çekmiştir. Kelimenin عداد "idād"⁵⁹ olarak okunduğu varsayılırsa tarihi kaynaklar üzerinden bu kullanımın doğru olabileceği yönünde güçlü ipuçları elde edilmektedir. Araştırmacıların farklı şekillerde okudukları bu kelimenin hangi anlamda kullanıldığını ortaya çıkarabilmek için kitabenin yazıldığı 1450 yılına odaklanmak gerekmektedir. Özellikle Burcî Hanedanı devletin başına geçtikten sonra, Çakmak yönetimine kadar neredeyse tahta geçen tüm sultanlar döneminde salgın hastalık ve iktisadî bunalım yaşanmıştır.⁶⁰ Dolayısıyla Çakmak dönemine gelindiğinde bu zor şartlar halkı da devleti de oldukça yıpratmıştır. Çakmak'ın yönetimi sırasında da benzer durumların devam ettiği bilinmektedir.⁶¹ Dolayısıyla uzun zamandır devam etmekte olan buhran ortamında halkın nefes alabilmesi adına vergi kaldırmanın daha uygun bir uygulama olduğu düşünülebilir. Öte yandan Oral'ın, kitabede problem teşkil eden "'idād" kelimesini vergi ve bahşiş anlamlarına dayanarak "bahşiş vergisi" olarak çevirmiştir. Ancak kaynaklarda bu şekilde isimlendirilen bir vergi türüne rastlanmamaktadır. Dolayısıyla kelimeyi sadece "vergi" kelimesinin karşılığı olarak düşünmek daha anlamlı olacaktır. Kitabede anlamı ve okunuşu şüpheli olan son kelime ise Van Berchem, Halil Eldem ve Akyurt tarafından الأديان "el-edyan"; Oral tarafından ise الانفار "el-enfār" olarak okunan kelimedir. Tarihsel bağlamda bakıldığında Oral tarafından yapılan okumanın daha doğru olduğu anlaşılmaktadır. Tarihi olayları göz önünde

⁵³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Memlûk Sultanları Yanına İltica Etmiş Olan Osmanlı Hanedanına Mensup Şehzadeler", *Bellekten* XVII, S. 68, (Ekim 1953): 524.

⁵⁴ Uzunçarşılı, "Memlûk Sultanları", 524.

⁵⁵ İlyas Gökhan, "Memlûk Sultanı Zahir Seyfuddin Çakmak Döneminin Salgın Hastalık ve İktisadî Buhranları (H.842–857/M.1438–1453)", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 15 (Şubat 2006): 347.

⁵⁶ Gökhan, "Memlûk Sultanı Zahir Seyfuddin Çakmak", 347.

⁵⁷ "el-makarr" unvanı Kalkaşandi'nin *Subhü'l-Aşâ* adlı eserine göre hiyerarşik düzen içinde el-makarr üçüncü dereceden bir unvandır. Bkz. Muslu, *Memlûkler ve Osmanlılar*, 241.

⁵⁸ Yusuf Akyurt kitabenin ölçüsünün CIA'da yanlış yazıldığını belirtir. Akyurt'un kitabeyi çıplak gözle görüp incelediği anlaşılmaktadır (Akyurt, *Resimli Türk Abideleri*, 105a).

⁵⁹ عداد kelimesinin anlamları arasında "bahşiş" ve "vergi" bulunmaktadır. Bkz. Hüseyin Remzi, *Lügat-ı Remzi*, C. 1, s. 822, İstanbul: Hüseyin Remzi Matbaası, 1305; Mütercim Asım Efendi (2013), *Kâmûsu'l-Muhîd [Tercümesi]*, çev. Mustafa Koç, ed. Eyüp Tanrıverdi, C. 2 (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları), 1502.

⁶⁰ İlyas Gökhan, "el-Eşref Barsbay Döneminde Memlûk Devleti'nde Salgın Hastalıklar ve İktisadî Buhranlar (1422-1438)", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 23, S. 1, (Haziran 2008): 91-136.

⁶¹ Gökhan, "Memlûk Sultanı Zahir Seyfuddin Çakmak", 341-366.

bulundurarak kitabenin anlam bütünlüğünün sağlanması açısından “el-enfâr” biçiminde yapılan okumanın ve kelimeyi “halklar, insanlar” şeklinde Türkçeye çevirmenin daha doğru olduğu kanaatine varılmaktadır.

Tarihsel bağlam göz önüne alınarak bu kitabe için⁶²;

برز (؟) المرسوم الشريف الملكي الظاهري خلد الله ملكه

في ايام المقر الشرفي ابي بكر (...). ملك الظاهري عز نصره با بطل عداد

الانفار بدوركي و بلادها في رابع عشر صفر سنة اربع وخمسين و ثمانماية

“(1) Berzü'l-mersüm el-şerefi el-melik el-zâhirî halledallahu mulkehu (2) fi eyyâmü'l el-mağarü'l şerifi ebâ bekr melik el-zâhirî 'azze našrahu bâ baţâl 'idâd (3) el-enfâr be-Divrikî ve bilâd hâ fi rebi' 'aşra şafer sene erba' ve ħamsîn ve semânimiyê”

“(1) Melikü'z-zahir'in -Allah mülkünü ebedi kılsın- açıkladığı fermanıdır. (2) Melikü'z-zahir'in nâibi şerefli makamda [bulunan] Ebubekir'in -aziz ve mansur olsun- günlerinde vergi (3) Divriği ve ona bağlı beldeler halkından 854 yılı Safer ayının 14. gününden itibaren kaldırıldı. [29 Mart 1450]” biçiminde bir okuma ve tercüme yapılabilir.

Kitabenin Divriği'de sayım vergisi uygulamasını kaldıran bir fermanın ilanı olarak yazıldığı anlaşılmaktadır.⁶³

3. Değerlendirme

Divriği Kalesi'nde yer alan Sultan Çakmak'a ait kitabeye geçmeden önce Memlûk hakimiyetindeki Anadolu topraklarında yer alan kalelerde bu döneme ait mimari müdahalelere ve kitabelere kısaca göz atmak yerinde olacaktır. Böylelikle Divriği Kalesi'nde bulunan kitabenin Anadolu kalelerindeki Memlûk Dönemi kitabeleri arasındaki yeri daha net anlaşılacaktır.

XIII. Yüzyılın ortalarında Moğollar tarafından yıkıldığı bilinen Urfa Kalesi'nde⁶⁴ Kalavun dönemine ait bir kitabe olduğu ve o dönemde kalenin onarımdan geçirildiği bilinmektedir.⁶⁵ Ayrıca Gaziantep Kalesi, Birecik Kalesi, Eski Kahta Yeni Kale, Besni Kalesi, Harput Kalesi'nde Memlûk Dönemi kitabelerine rastlanmaktadır.⁶⁶ Bu kitabelerin tamamı onarım ya da inşa kitabesi olarak yazılmıştır. Divriği Kalesi'nde yer alan kitabe bir vergi kaldırma fermanı olarak yazıldığından bu kitabelerden farklıdır. Türkiye coğrafyasında farklı dönemlere ait vergi kaldırma kitabelerine rastlanması bunun yaygın bir uygulama olduğunu göstermektedir. Ankara Kalesi, Kırşehir Cacabey

⁶² Kitabe Arapçanın kuralları göz önüne alınarak okunduğunda ise;

مدار المرسوم الشريف الملكي الظاهري

خلد الله ملكه في ايام المقر الشرفي ابي

بكر بن ملك الزاهري بطل عدل عز نصره العنان في مدن و بلادنا في اربع عشر

صفر سنة اربع و خمسين و ثمانماية

Bu okuyuşa göre: “Dünya devletlerinin övünç kaynağı-Allah, şerefli saltanat günlerindeki devletini daimî kılsın-Adaletin hamisi (kurtarıcısı), mülkün sultanı Ebi Bekr -(Allah) şehirlerimizde ve beldelerimizde ona yardımı ve gücünü kuvvetlendirsın.” tercümesini yapmak mümkündür. Kitabede görülen “Dünya devletlerinin övünç kaynağı-Allah, şerefli saltanat günlerindeki devletini daimî kılsın-Adaletin hamisi (kurtarıcısı), mülkün sultanı” biçimindeki övgü ifadelerinin sultanlara atfedildiği bilinmektedir. Bu tarihlerde Memlûk Sultanı Ebû Sâid Seyfüddin Çakmak el-Alâî'dir. Dolayısıyla bu okuyuş biçimi ve tercümesi tarihsel bağlamla uyumsuzdur.

⁶³ Bilinen vergi ıstılahlarında 'idâd kelimesinin tekil hali olan “aded” kelimesinin “aded-i ağnam” ve “aded'ül abkâr” olmak üzere iki biçimde kullanıldığı görülmektedir. Bunlar hayvanlardan alınan vergilerdir. Ayrıca sayım vergisi olarak da bilinmektedir. Bkz. Feridun Emecen, “Ağnam Resmî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 1, (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 478-479. Dolayısıyla Divriği ve çevresinde hayvanlardan alınan verginin kaldırılmış olma ihtimali bulunmaktadır.

⁶⁴ Reuven Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkhanid War, 1260-1281* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), 206.

⁶⁵ Cristina Tonghini, “Memlûk Sultanlığı'nda Şanlıurfa Kalesi: Tahkimat İnşasındaki Ekonomik ve Üretimsel Faktörler”, *Arkeoloji ve Sanat*, S. 154, (Ocak-Nisan, 2017): 155.

⁶⁶ Ahmet Ali Bayhan, “Güneydoğu Anadolu Kalelerinde Memlûk İzleri” içinde *XV. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler III* (Ankara: 11-15 Eylül 2006), (Ankara: TTK Basımevi, 2010), 771-793.

Medresesi ve Niğde Sungur Bey Cami bu yapılara örnek olarak verilebilir.⁶⁷ Ayrıca Artuklular Dönemi'nde de vergi kaldırma kitabelerinin yapılara eklendiği görülmektedir. Bunlara Harput Ulu Cami'nde Fahreddin Kara Arslan, Mardin Ulu Cami'nde Hüsameddin Yavlak Arslan ve Diyarbakır Ulu Cami'nde de Şemseddin Melik Sâlih döneminde düzenlenen vergi kaldırma kitabeleri örnek olarak gösterilebilir.⁶⁸ Türkiye coğrafyası dışında da vergi kaldırma kitabelerine rastlanmaktadır. Bağdat Mircaniyye Medresesi ve İsfahan Mescid-i Cuma'sı bu yapılara örnek temsil etmektedir.⁶⁹ Bu yapılardan Ankara Kalesi, Kırşehir Cacabey Medresesi, Niğde Sungur Bey Cami ve İsfahan Mescid-i Cuma Cami kitabelerinde kaldırılan vergileri tekrar talep edecek olanlara beddualar yer almaktadır. Bu durum söz konusu vergilerin ebediyen kaldırıldığına işaret etmektedir. Memlûk Dönemi'nden kalan kitabelerde de bu şekilde düzenlenmiş yazılar bulunmaktadır. Örneğin Ümeyye Camisi'nde bulunan 1399/1400 tarihli kitabe Şam'daki nâib Seyf ed-din Sûdûn'un Sultan el-Melik el-Zahir'in çıkardığı fermanı gereğince Müslümanların ölümlerini yıkayan ve onları taşıyanlardan alınan ücretin kaldırıldığı ve bunu yeniden tahsil etmeye kalkışanların da lanetlendiği yazılıdır.⁷⁰ Divriği Kalesi'nde yer alan Memlûk kitabesinde ise beddua bulunmamaktadır. Dolayısıyla söz konusu vergilerin geçici olarak kaldırıldığı düşünülmektedir.

Ebu Bekir'in Sultan Çakmak'ın oğlu olup olmadığı konusundaki karmaşaya daha önce değinilmişti. Nitekim tarihi kaynaklar Çakmak'ın oğulları arasında Ebu Bekir adında birini kaydetmemiştir. Ebu Bekir'in Sultan Çakmak'ın oğlu olamayacağına dair önemli ipuçları sunan diğer bir veri Memlûklerin teşkilat ve yönetim sistemidir. Memlûklerin Mısır, Suriye, Hicaz ve Anadolu coğrafyasında hüküm sürdüğü toprakları eyaletlere ayırarak yönettikleri bilinmektedir.⁷¹ Bu eyaletlerini yöneten kişi Nâibü's-saltana unvanını kullanırdı. Nâibü's-saltanalıklardan en önemlileri Şam, Halep, Trablusşam, Hama ve Safed Nâibü's-saltanalığı'dır.⁷² Memlûklerin Anadolu'da fethettikleri Birecik, Kalatü'r-Rum, Kahta, Gerger, Behisni, Ayıntab, Divriği, Darende, Sis, Tarsus, Adana, Elbistan, Ayas, Antakya ve Malatya⁷³ birer naiplik olarak Halep Nâibü's-saltanalığı'na bağlanmıştır. Söz konusu nâibliklerin daha alt rütbeyle sahip Memlûk emirleri tarafından yönetildiği bilinmektedir. Dolayısıyla Ebu Bekir'in Divriği nâibi olması onun rütbece alt makamlarda yer aldığını göstermektedir. Eğer ki sultanın oğlu olmuş olsaydı Şam ya da Halep Nâibü's-saltanalığı'na atanması beklenirdi.

Ebu Bekir'in sultanın oğlu olmadığına dair diğer bir ipucu da bazı Memlûk sultanlarının saltanat oluşturma girişimleridir. Memlûklerde saltanat geleneği yoksa da bazı sultanlar kendinden sonra yerine oğullarından birini veliaht olarak tayin etmiş ve bunun için emirlerden biat almıştır.⁷⁴ Dolayısıyla Sultan Çakmak'ın Divriği gibi siyasi açıdan oldukça karışık bir sınır bölgesine oğlunu, aynı zamanda tahtın varislerinden birini göndermeyeceği de oldukça açıktır.

Memlûk tarihi üzerine yapılan çalışmalardan bazılarında Divriği'nin Memlûkler açısından çok da önemli olmayan bir ileri karakol olduğu yönünde görüşler bulunmaktadır.⁷⁵ Clot, Memlûk İmparatorluğu'nun doğal sınırları olan Torosların ötesindeki toprakları kalıcı bir şekilde işgal etmelerinin mümkün olmadığını belirtmektedir.⁷⁶ Clot'a göre Torosların kuzeyi Anadolu devletleri

⁶⁷ Walther Hinz, "Ortaçağ Yakın Şarkına Aid Vergi Kitabeleri", çev. Fikret Işıltan, *Belleten* 13, S. 52, (Ekim 1949): 771-793. Ayrıca bkz. Wilhelm Barthold, "İlhanlılar Devrinde Malî Vaziyet", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C. 1, (İstanbul: Evkaf Matbaası, 1931), 137-138; Osman Gazi Özgüdenli, "İlhanlı Hükümdarı Ebû Sa'id Bahadır Han'a Ait Dört Yarıklık", *Belleten*, C. LXIX, S. 254, (Ankara: TTK Yayınları, 2005), 69-76.

⁶⁸ Hüseyin Karaçam, "Artuklu Kitabeleri: 1102-1409", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Marmara Üniversitesi, 2012), 238.

⁶⁹ Hinz, "Ortaçağ Yakın Şarkına Aid Vergi Kitabeleri", 771-793.

⁷⁰ Jean Sauvaget, "Décrets Mamelouks De Syrie (Troisième article)" *Bulletin d'études orientales*, 1947-1948, T. 12 (1947-1948): 1.

⁷¹ Gülsoy, "Osmanlı Anadolu'sunda Memlûk Devleti", 337.

⁷² Bahattin Keleş, "Memlûkler Döneminde İdari Yapı", *Türkler*, C. V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 315.

⁷³ Şehabeddin Tekindağ, *Berkük Devrinde Memlûk Sultanlığı (XIV. Yüzyıl Mısır Tarihine Dair Araştırmalar)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1961), 137.

⁷⁴ Süleyman Özbek, "Memlûklerde Meşrûiyet Arayışları ve Saltanat İnşasına Yönelik Çabalar "Sultanı Öldüren Sultan Olur", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 32, S. 53, (Mayıs 2013): 155-172; Gezen, "İktidar ve Ölüm", 231-246.

⁷⁵ Besim Darkot, "Divriği", *M.E.B. İslam Ansiklopedisi*, C. 3, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1963, 596-599; Balgamış, "Divriği", *DİA*, 9, 452-454; Andre Clot, (2005), *Kölelerin İmparatorluğu Memlûklerin Mısırı (1250-1517)*, çev. Turhan Ilgaz, (İstanbul: Epsilon Yayınevi, 2005), 109.

⁷⁶ Clot, *Kölelerin İmparatorluğu*, 109.

tarafından stratejik bir amaç taşımadan Memlûk ordusu adına alınmıştır.⁷⁷ Söz konusu fikirler ortaya atılmışsa da nedenleri belirtilmemiştir. Bu görüşlerin aksine tarihi veriler, Divriği'nin de dahil olduğu bu bölgenin Memlûkler açısından önemli olduğuna dair çıkarımlar yapmaya olanak tanımaktadır.

Malatya emiri olan Ömer bin Abdullah'ın Pavlikanları himaye etmesi Divriği-Darende-Malatya hattının o dönemde de stratejik önemini olduğunu ve bölgenin Araplar tarafından önemsendiğini göstermektedir. Divriği Kalesi'ni merkez tutan Pavlikanlar sadece bununla yetinmemiş aynı zamanda Darende'yi de ele geçirmişler ve Abara, Amara, Lokana gibi kale şehirler⁷⁸ de kurarak Erzincan dahil olmak üzere Bizans İmparatorluğu'nun doğusunda tampon bir hat oluşturmuşlardır.⁷⁹

Bizans Dönemi'nde II. Nikeforos Fokas'ın tahtta olduğu yıllardan itibaren Ermeni vilayetlerin yavaş yavaş ilhak edildiği bilinmektedir. Bu durum bilhassa Vaspurakan (1021-22), Ani (1044-45), Karslı Bagrati (1064-65) ve Artsruni krallıklarının Bizans İmparatorluğu'na devredilmesiyle birlikte, Bizans toplumunda ordunun güçlü bir bileşenini, aristokrasiyi ve hatta zaman zaman imparatorluk çevresini oluşturan "Grek olmayan en büyük grup" olan Ermeni nüfusunun oldukça artmasına neden olmuştur. Bunun nedeni kısmen Bizans yayılcılığı, kısmen de Arapların ve Azerbaycan'dan gelen Türk akınlarının artmasıdır. Bu olaylar neticesinde göçler, önceki kraliyet ailelerini, soyluların büyük bir kısmını ve toplumun farklı kesiminden insanları kapsayan Ermeni zümrelerin kitlesel akınına dönüşmüştür. Kraliyet ailelerinin uğradığı zararlar Kapadokya'daki mülklerle karşılanırken, söz konusu insanların önemli bir kısmı Tokat (Dokeia), Sivas (Sebasteia) ve Divriği'den (Tephrike) güneybatıda Kayseri (Kaisareia), Zamantı (Tzamandos), Develi (Gabadonia) ve Lykandos'a kadar uzanan bu vilayetin şehir merkezlerine yerleştirilmiş ve oradan da Ceyhan bölgesi, Kilikya ve Yukarı Fırat bölgesine yayılmıştır.⁸⁰

Türk akınlarının batıya doğru, Kemah ve muhtemelen Şebinkarahisar'a kadar ilerlemesiyle buradaki Ermeni piskoposluğu ve 1021/22'den itibaren Vaspurakanlı Senekerim Artsruni kraliyet ailesinin nüfuzu olan Kızılırmak Nehri üzerindeki Sivas'ın 1059 Ağustos'unda Türk akınlarının bir sonraki hedefi olması şaşırtıcı değildir. Bu tarihten itibaren Sivas, Divriği ve Aksaray gibi kale şehirleriyle birlikte bu bölge Kuzeydoğu Kapadokya'daki en önemli idari ve askeri merkezlerden birini oluşturmuş ve XI. yüzyıl göçleri sırasında çok sayıda Ermeni yerleşimciyi kendine çekmiştir.⁸¹

Aynı şekilde 1066 yılında Büyük Selçuklu emiri Gümüştegin Alparslan tarafından Afşin ile Anadolu'ya gönderilmiş, Tulhum yakınlarında bulunan kaleyi ele geçirerek akabinde Nusaybin ve Adıyaman'a ilerlemiştir.⁸² Bu dönemde Gümüştegin'in Murat ve Dicle havzalarına yaptığı akınlar sırasında yıkılan Divriği Kalesi'nin surlarının 1059-1067 yılları arasında Bizans tahtında oturan X. Konstantinos⁸³ döneminde yeniden yaptırıldığı bilinmektedir.⁸⁴ Bizans İmparatorluğu'nun Divriği Kalesi'nin yıkılan surlarını yeniden muhkem hale getirmesi söz konusu bölgeye önem verdiğine de işaret etmektedir. İlerleyen tarihi süreçte Memlûklerin de tıpkı Pavlikanlar, Bizans ve Büyük Selçuklular gibi söz konusu hatta söz sahibi olmak istemesi ve buna yönelik yaptığı siyasi hamleler dikkat çekmektedir. Baybars, Kalavun, Çakmak ve Osman gibi Memlûk sultanları adına Kayseri, Erzincan ve

⁷⁷ Clot, *Kölelerin İmparatorluğu*, 109.

⁷⁸ Adnan Eskikurt, "7. ve 12. yüzyıllar Arasında Anadolu'yu Kat Eden Bazı Askeri Seferler ve Güzergâhlar", *Tarih Okulu*, S. XX, (Aralık 2014): 40.

⁷⁹ Çoğ, "İslam-Bizans İlişkileri", 82.

⁸⁰ Alexander Daniel Beihammer, *Bizans ve Müslüman Türk Anadolu'nun Doğusu (1040-1130)*, çev. Tarık Özbek, (Ankara: Koyu Siyah Yayınları, 2022), 11.

⁸¹ Beihammer, *Bizans ve Müslüman Türk Anadolu*, 113.

⁸² Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan, (İstanbul: İÜEF Yayınları, 1970), 139; Gregory Abül-Farac, *Abül-Farac Tarihi II*, çev. Ömer Rıza Doğrul, (Ankara: TTK Yayınları, 1987), 318; Ali Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi* (Ankara: TTK Yayınları, 1989), 9; Al-Bondâri, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, çev. Kıvameddin Burslan, (Ankara: TTK Yayınları, 1999), 17; Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, (Ankara: İSAM Yayınları, 2008), 147; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant Der Andreasyan, (Ankara: TTK Yayınları, 2019), 134-135; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi* (Ankara: TTK Yayınları, 2019), 267-268; Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I*, (Ankara: TTK Yayınları, 2020), 53-54; Claude Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, çev. Yaşar Yücel ve Bahaeddin Yediyıldız, (Ankara: TTK Yayınları, Ankara, 2021), 22.

⁸³ Mihail Psellos, *Mihail Psellos'un Khronographia'sı*, çev. Işın Demirkent, (Ankara: TTK Yayınları, 2014), 253.

⁸⁴ Balgamiş, "Divriği", *DİA*, 9, 452.

Çemişkezek'te basılan sikkeler bu siyasi hamlelerin istenilen sonuca ulaşıldığını göstermesi bakımından önemlidir. Aynı şekilde Anadolu kalelerinde bulunan Memlûklere ait gerek onarım/inşa gerekse vergi kitabeleri de söz konusu bölgeye verilen öneme işaret etmekte, Torosların kuzeyini doğrudan Memlûk hakimiyetinin olmadığı bir coğrafya olarak tanımlamak da bu noktada mesnetsiz kalmaktadır. Dolayısıyla Divriği ve çevresinde Memlûklerin yaklaşık olarak 150 yıllık kesintisiz varlığı siyasi bir başarı olarak görülmelidir.

Divriği Kalesi'nin stratejik öneminin anlaşılabilmesi için kalenin kurulu olduğu coğrafyayı da değerlendirmek gerekmektedir. Divriği, Kayseri ve Sivas sınırları içinde bulunan Tahtalı, Sivas sınırları içinde bulunan Tecer ve Sivas ile Erzincan sınırları içinde bulunan Mercan (Munzur) dağlarının oluşturduğu doğal setteki iki boğazdan biri olarak ön plana çıkmaktadır. Bu boğazlardan diğeri ise Kangal'dır. Türkiye Selçukluları Dönemi'nde Elazığ'dan Sivas ve Erzincan'a ulaşan yol Divriği üzerinden geçmekteydi. Divriği-Elâzığ arasında bulunan Burma, Handere, Mirçinge Hanları; Divriği-Sivas arasında bulunan Emirhan, Pamuk, Sarp Hanları kentin konumlandığı boğazdan geçen yol güzergahı üzerinde inşa edilmiştir. Aynı şekilde Malatya'dan Sivas'a ulaşan yol Kangal üzerinden geçmekteydi. Bu yol üzerinde de Hekim, Alaca, Tecer Hanlarının inşa edildiği bilinmektedir. Bu iki boğazdan geçen yollar da Halep'e ulaşmaktaydı. Sonuç olarak bu boğazları doğrudan ya da dolaylı olarak elinde bulunduran devlet, hem buradaki ticaret yollarına hâkim olabilecek hem de herhangi bir tehdit karşısında bölgedeki geçiş güzergâhlarında tampon bir alan oluşturabilecektir. Dolayısıyla tarihî süreçte Pavlikanların Divriği'ye yerleşmeleri, Bizans İmparatorluğu'nun Pavlikanları ortadan kaldırarak bölgeye hâkim olmak istemesinin, Gümüştegin tarafından bu coğrafyaya yapılan akınların ve Memlûklerin bölgedeki varlığının temel sebebi, bölgenin coğrafi özelliklerinin oluşturduğu stratejik konumu olmalıdır.

SONUÇ

Kitabeler, mimari eserler hakkında detaylı bilgiler veren birincil kaynaklardır. İnşa kitabelerinin yanı sıra, ait oldukları dönemle ilgili bilgiler içeren farklı türde kitabeler de (vakıf ve vergi kitabeleri) bulunmaktadır. Bunlar sağladıkları bilgiler açısından siyasi ve sosyal tarihten bağımsız biçimde okunamayacak bir süreci ortaya koymaktadır. Divriği Kalesi'nde bulunan Memlûk Dönemi'ne ait vergi kaldırma kitabesi de bu türün örneklerinden biridir.

Memlûklerin hakimiyet kurduğu bölgelerde gerek halk gerekse Memlûk devlet mekanizmasına ait unsurlara karşı olumlu tutum Anadolu'da hâkim oldukları topraklara oldukça fazla önem verdiklerine işaret etmektedir. Memlûk tarihinde zaman zaman özellikle vergi kaldırılmasıyla ilgi kararlar alındığı bilinmektedir. Bu kararların bazıları Divriği Kalesi'nde olduğu gibi yapıların üzerine yerleştirilen kitabelerle halka bildirilmiştir.

Divriği Kalesi'nde yer alan 1450 tarihli Memlûk kitabesinde iki isim dikkat çekmektedir. Bunlardan biri Melik Zahir Çakmak, diğeri Ebu Bekir'dir. Melik Zahir Çakmak dönemin sultanı olduğundan onun hakkında kaynaklarda oldukça fazla bilgi bulmak mümkünse de Ebu Bekir için aynı durum söz konusu değildir. Bu noktada kitabede geçen "el makarr" unvanı Ebu Bekir'in Divriği nâibi olduğuna dair en önemli ipucu olarak belirlemektedir. Ayrıca Memlûk sultanı Kayıtbay döneminde XV. yüzyılın son çeyreğinde Divriği'de Çarşıbaşı mevkiindeki Naib Türbesi'nde -Hacib Settid/Siddi Ahmet/Naib Eşref/Hacı Gavez adlarıyla da bilinmektedir- bulunan ve sonradan yapıya eklenen kitabede Kansu Gavri'nin de "el-makarr" unvanını kullandığı görülmektedir. Kansu Gavri'nin XVI. yüzyılın başında Memlûk sultanı olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla Kansu Gavri'nin saltanata geçmeden önce Divriği'deki türbede bulunan kitabede kendisi için "el makarr" unvanının kullanılması da o dönem Divriği nâibi olduğunu gösterir. Türbedeki kitabede kullanılan unvan, Ebu Bekir'in o dönemde kentin nâibi olduğu ihtimalini güçlendirmektedir.

Sonuç olarak Divriği Kalesi'ndeki Memlûk kitabesi oldukça kısa yazılmış olsa da içeriği açısından önemlidir. Bu kitabe, dönemin sosyal ve siyasal yapısı hakkında bazı çıkarımlar yapılmasına olanak tanımaktadır. Memlûk Dönemi'nde meydana gelen kıtlık ve veba gibi toplumsal olayların sıklıkla ekonomiyi etkilediği bilinmektedir. Bu kitabenin yazıldığı tarihte Mısır'da idarecilerin yüksek bir enflasyonla mücadele ettikleri kaynaklarda geçmektedir. Bu bağlamda kitabede belirtilen vergi kaldırma uygulamasının kısa bir süre önce yayılan veba ve kıtlığın ardından çıkan ekonomik sıkıntıların giderilmesi için yürürlüğe konduğu açıktır. Divriği'nin aksi bir durumda kısa sürede askeri bir müdahale

yapılamayacak mesafede olması göz önüne alındığında; hastalık, kıtlık ve pahalılık döneminde bu vergi kaldırma hamlesinin halkın farklı siyasi otoritelerin egemenliği altına girmemesi ya da isyana kalkışmaması adına yapıldığı düşünülmektedir.

Tarihî birer belge niteliğinde olan kitabelerin, dönemin siyasî ve sosyal tarihi açısından değerli bilgiler sundukları mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır. Dolayısıyla bu yazıtların sadece epigrafik yönden değil, aynı zamanda bünyesinde buldukları yapıyla bölgenin tarihî, coğrafi, siyasî ve toplumsal bağlamı içinde değerlendirilmesi önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- Acar, Hasan ve Abdulvahap Kılıç. “Berkûk Dönemi Siyasi Olayları ve Memlûk Devleti'nin Sosyopolitik Yapısının Değerlendirilmesi.” *Avrasya Etüdüleri* 1, S. 57 (Temmuz 2020): 225-254.
- Adriaenssens Veerle and Jo Van Steenbergen. “Mamluk authorities and Anatolian realities: Janibâk al-Şūfî, sultan al-Ashraf Barsbây, and the story of a social network in Mamluk/Anatolian frontier zone, 1435-1438.” *Journal of the Royal Asiatic Society* 26, No. 4 (October 2016): 591-630.
- Ağır, Abdullah Mesut “Memlûk Sultanı El-Melik Ez-Zâhir Seyfed-dîn Çakmak Döneminde Memlûk-Dulkadir Münasebetleri (1438-1453)” içinde *Uluslararası Dulkadir Beyliği Sempozyumu I (29 Nisan-1 Mayıs 2011 Kahramanmaraş)*, ed. Cevdet Kabakçı ve Serdar Yakar (İstanbul: Kristal Reklam ve Matbaacılık Hiz. San. Ve Tic. Ltd. Şti., 2012): 151-164.
- Ağır, Abdullah Mesut. “*Memlûk Sultanı el-Melik ez-Zâhir Seyf ed-Dîn Çakmak Dönemi (1438-1453)*” Yayınlanmamış Doktora Tezi., Ege Üniversitesi, 2010.
- Akyurt, Yusuf. *Resimli Türk Abideleri*. C. 6, Ankara: TTK Yayınları, 2024.
- Al-Bondârî. *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*. çev. Kıvameddin Burslan. Ankara: TTK Yayınları, 1999.
- Amitai-Preiss, Reuven. *Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkhanid War, 1260-1281*, Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- Anderson, John George Clark. “The Campaign of Basit I Against the Paulicians in 872 A.D.” *The Classical Review* 10, S. 3, (April 1896): 136-140.
- Anonim Tevarih-i Al-i Osman (F. Giese neşri)* haz. Nihat Azamat. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1992.
- Arslantaş, Yüksel. “Memlûk-Moğol Mücadelesi ve Orta Doğu Tarihine Etkileri.” *Belleten*, LXVII S. 250, (Aralık 2003): 781-800.
- Ay, Resul. “Bizans'tan Osmanlıya Anadolu'da Heterodoks İnanışlar: Öteki Dindarlığının Ortak Doğası Üzerine (650-1600).” *Journal of Islamic Studies Advance Access* 31, S. 1, (Mayıs 2012): 1-40.
- Ayalon, David. “Studies on the Structure of the Mamluk Army-I.” *BSOAS* 15, S. 2, (1953): 203-228.
- Ayalon, David. “Studies on the Structure of the Mamluk Army-II.” *BSOAS* 15, S. 3, (1953): 448-476.
- Balgamış, Abdülkadir, “Divriği”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 9, TDV Yayınları, İstanbul 1994, 452-454.
- Barthold, Wilhelm, “İlhanlılar Devrinde Malî Vaziyet”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C. 1, (İstanbul: Evkaf Matbaası, 1931): 137-138.
- Bayhan, Ahmet Ali. “Güneydoğu Anadolu Kalelerinde Memlûk İzleri” içinde *XV. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler III (Ankara: 11-15 Eylül 2006)*, Ankara: TTK Basımevi, Ankara, 2010: 771-793.

- Beihammer, Alexander Daniel. *Bizans ve Müslüman Türk Anadolu'nun Doğuşu (1040-1130)* çev. Tarık Özbek. Ankara: Koyu Siyah Yayınları, 2022.
- Bilgiç, Cahid. "Memlûk Devlet'inde Sultanların Unvân, Lakap ve Nisbeleri, Hacı Bayram Veli Üniversitesi" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi., Hacı Bayram Veli Üniversitesi, 2019.
- Cahen, Claude. *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi* çev. Yaşar Yücel ve Bahaeddin Yediyıldız. Ankara: TTK Yayınları, Ankara, 2021.
- Clot, Andre. *Kölelerin İmparatorluğu Memlûklerin Mısırı (1250-1517)* çev. Turhan Ilgaz. İstanbul: Epsilon Yayınevi, 2005.
- Crowe, Yolande. "Un aperçu des Mamelouks en Anatolie." *dans IIème Congrès International d'Art Turc, Aix en Provence, 10-16, IX, S. 10, (1971): 50-75.*
- Çetin, Altan. *Memlûk Devleti'nin Sınırları*. Ankara: TTK Yayınları, 2009.
- Çoğ, Mehmet. "İslam-Bizans İlişkileri Bağlamında "Pavlikanlar" Üzerine Bir Değerlendirme." *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13, S. 2, (Aralık 2008): 73-87.
- Çubukçu, Asri. "Çakmak, el-Melikü'z-Zâhir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 8, TDV Yayınları, İstanbul 1993, 192-193.
- Darkot, Besim. "Divriği", *M.E.B. İslam Ansiklopedisi*, C. 3, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1963, 596-599.
- Emecen, Feridun. "Ağnam Resmi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 1, TDV Yayınları, İstanbul 1988, 478-479.
- Eser, Erdal "Divriği Kalesi Yüzey Araştırması 2006", içinde *25. Araştırma Sonuçları Toplantısı 3. Cilt (28 Mayıs-1 Haziran 2007 Kocaeli)* haz. Fahriye Bayram vd., Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösim Basımevi, 2008: 189-204.
- Eser, Erdal. "Divriği Kalesi 2007." *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi* 34, S. 1, (Mayıs 2009): 38-42.
- Eskikurt, Adnan. "7. ve 12. yüzyıllar Arasında Anadolu'yu Kat Eden Bazı Askeri Seferler ve Güzergâhlar." *Tarih Okulu*, S. 20, (Aralık 2014): 33-79.
- Evliya Çelebi, *Seyahatname* haz. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı. C. 3, İstanbul: YKY, 1999.
- Gezen, Nihal. "İktidar ve Ölüm: Memlûk Devleti'nde Sultanların Ölüm Sebepleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme (1250-1517)." *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 6, S. 1, (Haziran 2023): 231-246.
- Göde, Kemal. *Eratnalılar (1327-1381)*. Ankara: TTK Basımevi, 1994.
- Gökhan, İlyas ve Rıdvan Yiğit. "Memlûk Sultanı El-Melik El- Eşref Barsbay'ın Diyarbakır Seferi (836/1433)." *Cappadocia Journal of History and Social Sciences* 1, S. 1 (2013): 1-13.
- Gökhan, İlyas, "XIV. Yüzyılın İlk Yarısında Memlûk Devletinin Anadolu Politikası ve Eretna Beyle Olan İlişkileri." içinde *Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, ed. İbrahim Yasak Sivas: Sivas Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü (2005): 83-96.
- Gökhan, İlyas. "el-Eşref Barsbay Döneminde Memlûk Devleti'nde Salgın Hastalıklar ve İktisadî Buhranlar (1422-1438)." *Tarih İncelemeleri Dergisi* 23, S. 1, (Haziran 2008): 91-136.
- Gökhan, İlyas. "Memlûk Sultanı Zahir Seyfuddin Çakmak Döneminin Salgın Hastalık ve İktisadî Buhranları (H.842-857/M.1438-1453)." *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* S. 15 (Şubat 2006): 341-366.
- Gregory Abûl-Farac. *Abûl-Farac Tarihi II.* çev. Ömer Rıza Doğrul. Ankara: TTK Yayınları, 1987.
- Grenard, Fernand. "Note sur les monuments du moyen âge de Malatia, Divriği, Siwas, Darendeh, Amasi et Tokat." *dans Journal Asiatique*, XVII, S. 2 (1901): 549-553.
- Gül, Muammer. "Mısır Memlûklarının Hudud Kalesi Rumkale ve Anadolu'da Memlûk İzleri." *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12, S. 2 (Temmuz 2002): 359-366.

- Gülsoy, Ersin “XVI. Asrın İlk Yarısında Divriği Kazâsı Vakıfları.” *İlmi Araştırmalar*, S. 1, (Ocak 1995): 107-130.
- Gülsoy, Ersin. “Osmanlı Anadolu’sunda Memlûk Devleti’ne Ait İzler.” içinde *XIV. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler I* Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, (2005): 333-355.
- Gürsoy, Sultan. “Bizans-Müslüman Arap Mücadelesinde Bir Cemaat: Pavlikanlar.” *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi* 3, S. 2, (Aralık 2020): 107-132.
- Hadidi. *Tevarih-i Al-i Osman*. haz. Necdet Öztürk. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1991.
- Hinz, Walther. “Ortaçağ Yakın Şarkına Aid Vergi Kitabeleri.” çev. Fikret Işıltan, *Belleten* 13, S. 52, (Ekim 1949): 771-793.
- Honigmann, Ernst. *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*. çev. Fikret Işıltan. İstanbul: İÜEF Yayınları, 1970.
- Humphreys, Richard Stephen. *İslam Tarih Metodolojisi: Bir Sosyal Tarih Uygulaması*. çev. Murtaza Bedir ve Fuat Aydın. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004.
- Hüseyin Remzi. *Lügat-ı Remzi*. C. 1, İstanbul: Hüseyin Remzi Matbaası, 1305.
- İbn Tagribirdi. *en- Nücumü’z- Zahire Fi Mülükü’l- Kahire*. haz. M. H. Şemseddin, Beyrut: Darü’l-Kütübi’l- İlmiye, 1992.
- Karaçam, Hüseyin. “*Artuklu Kitabeleri: 1102-1409*”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi., Marmara Üniversitesi, 2012.
- Kaya, Abdullah. “Mengücekliler Askeri Savunma Yapılarından Birisi: Divriği Kalesi.”, *USAD*, S. 5 (Güz 2016): 167-180.
- Kaymak, Suat. *Türkiye Selçukluları ve Erken Beylikler Epigrafisine Giriş (1065-1350) Bir Bibliyografya Denemesi*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2013.
- Keleş, Bahattin. “Memlûkler Döneminde İdari Yapı”, *Türkler*, C. V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 309-319.
- Kortantamer, Samira. *Bahri Memlûklar’da Üst Yönetim Mensupları*. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1993.
- Köymen, Mehmet Altay. *Selçuklu Devri Türk Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları, 2019.
- Mehmed Neşri. *Kitab-ı Cihannüma I*. haz. Faik Reşit Unat ve Mehmet Altay Köymen. Ankara: TTK Basımevi, 1987.
- Mikhail Psellos. *Mikhail Psellos’un Khronographia’sı*. çev. Işın Demirkent. Ankara: TTK Yayınları, 2014.
- Muslu, Cihan Yüksel. *Memlûkler ve Osmanlılar*. çev. Zeynep Rona. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016.
- Müretcim Âsım Efendi. *Kâmûsu’l Muhît [Tercümesi.]* çev. Mustafa Koç, ed. Eyüp Tanrıverdi. C. 2, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Oral, Mehmet Zeki. *Anadolu’da Türk İslam Kitabeleri I*, Müellif Nüshası. Ankara: TTK Kütüphanesi No: Y/0818-1, 1957.
- Özbek, Süleyman. “Memlûklerde Meşrûiyet Arayışları ve Saltanat İnşasına Yönelik Çabalar “Sultanı Öldüren Sultan Olur.” *Tarih Araştırmaları Dergisi* 32, S. 53, (Mayıs 2013): 155-172.
- Özgüdenli, Osman Gazi, “İlhanlı Hükümdarı Ebû Sa’id Bahadır Han’a Ait Dört Yarlık”, *Belleten*, C. LXIX, S. 254, (Ankara: TTK Yayınları, 2005): 69-76.
- Özgüdenli, Osman Gazi. *Selçuklular*. Ankara: İSAM Yayınları, 2008.

- Sakaoğlu, Necdet. *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1971.
- Sauvaget, Jean. "Décrets Mamelouks De Syrie (Troisième article)." *Bulletin d'études orientales*, 1947-1948, T. 12 (1947-1948): 1-60.
- Sevim, Ali. *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları, 1989.
- Sobernheim, Moritz. "Çakmak", *M.E.B. İslam Ansiklopedisi*, C. 3, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1963, 328-329.
- Solak, Kürşat. "Mısır'dan Anadolu'ya Âsi Bir Memlûk: Emir Canıbek Es-Sûfi (Ö. 1437)." *SUDAT*, S. 39, (Haziran 2016): 45-59.
- Tekindağ, Şehabeddin. *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı (XIV. Yüzyıl Mısır Tarihine Dair Araştırmalar)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1961.
- Tonghini, Cristina. "Memlûk Sultanlığı'nda Şanlıurfa Kalesi: Tahkimat İnşasındaki Ekonomik ve Üretimsel Faktörler." *Arkeoloji ve Sanat*, S. 154, (Ocak-Nisan, 2017): 147-158.
- Uğurluer, Murat. "Erzincan'da Memlûk Sultanı Çakmak Adına Basılan Sikke." *Arulis*, S. 2, (2011): 26-30.
- Urfalı Mateos. *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*. çev. Hrant Der Andreasyan. Ankara: TTK Yayınları, 2019.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. "Memlûk Sultanları Yanına İltica Etmiş Olan Osmanlı Hanedanına Mensup Şehzadeler." *Belleten* XVII, S. 68, (Ekim 1953): 519-536.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, Ankara: TTK Basımevi, 1988.
- Van Berchem Max and Halil Edhem, *Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum. Troisième partie, Asie Mineure, Siwas, Diwrigi*. Tome 1, Le Caire: Imprimerie De l'Institut Français D'archéologie Orientale, 1917.
- Winfield, David. "The Northern Routes Across Anatolia." *Anatolian Studies*, S. 27 (December 1977): 151-166.
- Yinanç, Mükrimin Halil. *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I*. Ankara: TTK Yayınları, 2020.
- Yinanç, Refet. *Dulkadir Beyliği*. Ankara: TTK Yayınları, 1989.
- Zahîrüddîn-i Nîşâbüri. *Selçuknâme*. haz. Mirza İsmail Han Afşâr. Tahran: Çâphâne-i Hâver-i Tahran, 1954.